

Az itáliai eredetű vékonyfalú csészék (220–222) a Rajna-vidéken csak a II. század elejéig vannak használatban, Pannoniában az Antoninusok koráig [legutóbb: *Gabler D.*, Acta ArchHung 28 (1976) 455.]. Jelentős a „pompeji vörös” tányérok és tálak csoportja (243–252). Pannoniában a korai telepek és temetők anyagában gyakoriak ezek a jó bevonású élénk vörös, jellegzetesen provinciális római tálak. A „márványozott” kerámia (21. o. Marmorierte Keramik) Pannoniában annyira általános, hogy *E. Ettlinger* itt kereste e technika eredetét (Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa. Basel 1952. 60–61). A koracészárkori katonai fazekas-stílus egyik kedvelt díszítőmódja az ecsettel, vagy szivaccsal való vörös márványozás. A korai változatok a Rajna-vidéken (253–260) és Pannoniában egyaránt igen finom és egyenletes, a későbbi fejlődés régióként eltérő, de a márványozás mindenütt elnagyoltabb kivitelű.

A „belga áru” (240. o. Belgische Ware) lényegében ugyanaz a Rajna-vidéken mint nálunk a „pannoniai szürke áru”, vagyis a La Tène fazekashagyományok provinciális római megjelenése. Ezért helytelen a túlzott analógia-keresésben a mi provinciánkban talált szürke edények esetében „belga áru”-ról beszélni. A nyugati provinciák belga áru fogalmába beletartoznak a vörösré égetett (300–302), legtöbbször bélyeges terra sigillata utánzatok is (*I. W. Drack*, Die helvetische Terra Sigillata Imitation des I. Jhr n. Chr. Basel 1945). A belga áruk csoportjába tartozó kettős csónakú alakú bögrék (318–319) a La Tène jellegű szürke edények között itt-ott Pannoniában is fellelhetők (Poetovio). A hofheimi tuskés bögre (352. Stachelbecher) az Augustus-Tiberius-kori, végső fokon itáliai eredetű bordás poharak (336–337. Grätenbecher) és a zónás fazekak (338–339. Gurtbecher) mind a Rajna vidékére és az attól nyugatra eső területre jellemzőek, utóbbiak a La Tène hagyaték hordozói. La Tène formákat lát Gose is a szürke, szűknyakú, gömbtestű korszakban (346–349), amelyeknek az előzményeit jól ismerjük (*V. Pingel*, Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Wiesbaden 1971. „Flaschen” I–183. sz. formák).

A nyersszínű, festetlen korszak Augustus-kori példányai (359–360) a legkecsesebbek, szájperejük finoman profilált. A későbbi egyfűlű korszok, különösen a II. századiak, egyszerűbbek, perejük nem profilált, és vasos. A kétfűlű korszok – akárcsak Pannoniában – jobban őrzik az itáliai eredet jellegét (392–397). A „mézesedény” (420–428. Honigtopf) gömbtestű fazék két kis füllel a vállán, igazi hazája a Rajna-vidék, csak elvéte fordul elő Pannoniában (Brigetio). Itt kevés az amphora s tipológiája sem kidolgozott. Gose amphorái éppen ezért nagyon érdekelnek bennünket (432–442). Az ún. füstöltálalak (443–448. Räucherkelch) Pannoniában sokkal változatosabb formákban készültek. Az európai limes táboraiban, nagyjából mindenütt egyformák a vízszintes-peremű főzfazekak (499–504) és a dörzslőtálalak (449–464. Mortarium-Reibschüssel). A kezdeti lépésektől eltekintve [*Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 334–; *L. Barkóczi–É. Bónis*, Acta ArchHung 4 (1954) 160.] részletes feldolgozásukkal a pannoniái kutatás még adós.

B. Bónis Éva

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Begründet von Johannes Hoops. Zweite völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Kiadják: **H. Beck**, Saarbrücken, **H. Jankuhn**, **K. Ranke**, **R. Wenskus**, Göttingen. Band 1. Lieferung 3–5. Berlin–New York 1973. Walter de Gruyter.

A 257–627-ig terjedő lapokkal az 1. kötet lezárult és 1973-ban önállóan is megjelent (ára: DM 210). Az itt ismertetendő 3–5. füzet összefoglaló nagy címszavai az Angolok, a hozzá szorosan kapcsolódó Angolszászok (*H. Kuhn*, *H. Beck*, *R. Wenskus*, *H. Jankuhn*, *K. Raddatz* s főleg *D. M. Wilson*), valamint a Bajuvarok (*H. Beck*, *St. Hamann*, régészet: *H. Roth*). Az egymással szorosan összefüggő angol–angolszász témakörben a név, a nyelv, a történet, a régészet és társadalomtörténet kitűnő összefoglalásait kapjuk, az utóbbi témánál az angolszász misz-

zió címszóval kiegészítve. A bajuvar címszó alatt – a kiadvány elveinek megfelelően – szembeszökő különbségeket, sőt ellentétes véleményeket olvashatunk a nyelvi, történeti és régészeti összefoglalásban, amiből nyilvánvaló, hogy a bajor eredetkérdés körüli viták még koránt sem ültek el. Magunk *H. Roth* világos összefoglalását emeljük ki. Nincs a korai bajor régészetnek és történetnek (a VII. század végéig) olyan kérdése (eredet, település, telepek, viselet, eszközök, vallási képzetek, társadalom és gazdaság, kereskedelem és közlekedés), amelyhez ne nyugodt tárgyilagossággal szólna hozzá.

Korai népvándorláskori régészetünk számára legizgalmasabb az Apahida címszó. Az 1. sírleletet *J. Werner* ismerteti, röviden és jól. A sírban eltemetett fejedelem korát, rangját a Childerich-sír és a blučinai sírlelet alapján elemzi és a gepida királyi házhoz közel állnak határozza meg. – Egyetlen észrevételünk az ugyanott *H. Kuhn* által is megtárgyalt, nem germán eredetű, Omharus névhez kapcsolódik: a Nemzeti Múzeum gyűjtőjének monogramja, ha görögül olvassuk, szintén Omarus-nak oldható fel s nem Omaruc-nak. Az 1968-ban az előzőtől 500 m-re talált 2. sírt *K. Horedt* tárgyalja. Az első helyes észrevételek után (a leletgyűjtés egészében a Childerich-sír és Sutton Hoo közt helyezkedik el), a „hun” nyeregveretekhez kanyarodik vissza és e „keleti örökség” alapján korábban véli a 2. sírt az 1. néli. – Gellep 1782. „fejedelmi” sírjából azonban tudjuk, hogy a germánoktól átvett hun-alán típusú nyereg a VI/VII. század fordulójáig él. – Bár úgy látja, hogy mindkét sírlelet tárgyai 482 (ti. a Childerich-sír) előtt készültek, a fordított keltezési sorrendre történetileg elfogadhatatlan elméletet épít: a 2. sír a keleti gótok hagyatéka lenne (?). – Századunk első felének „etnikus” archaeológiája és a századforduló értékítélete (a szép lelet mindig „gót”) támad fel az elméletben.

K. Düwel címszava az arianus egyházzól a vallástörténet felületén mozog, az arianus vallás politikai hátterét (*E. A. Thompson* munkásságával együtt) és alapjait nem említi. – Így éppen a lényeg sikkad el. Az arimanni vitában (*R. Wenskus*, *H. Beck*) azon az oldalon állunk, amely azt hangsúlyozza, hogy szabad harcosokról van szó, akik szabadságukat nem a langobard királyoknak „köszönheték”, hanem saját jogállásuknak.

Az Arnegunde-kérdést *M. Last* foglalja össze. Az 567–570 között eltemetett Meroving királynő sírleletei – mint a szerző hangsúlyozza – egy teljes generációval megrövidítik (korábban teszik) a Werner-féle III–IV. periódust, – a magunk kutatásai ugyanezre az eredményre vezetnek.

I. Schwidetzky Anthropologia címszavában *Lengyel Imre* munkássága csak a bibliográfiában kapott helyet, bár ez is örömdetes. Valamennyi temetőkutató régész számára tanulságosak elméleti megállapításai. Korábban: szoros kapcsolatokat tételeztek fel a régészeti kultúra és az antropológiai típus, a típus hordozói között. Ma: az antropológia egy-egy nép eredete és vándorlása kérdésének eldöntésénél csak feltételesen használható.

A kiemelkedő történelmi személyiségek életrajza tovább folytatódik (Ardarich, Athanarich, Athaulf, Arminius, Augustus). Vérszegény az Audoin címszó. A további langobard királyok közül Authari van, de Agilulf nincs. Holott az utóbbi nemcsak történetileg, hanem régészetileg is (a Bargello híres lemeze) sokkal jelentősebb az előzőnél. Mint a 608. lap egyik hivatkozásából kiderül, eredetileg terveztek Agilulf címszót, de valahogy kimaradt.

Minden tárgyilagossága ellenére számunkra keserves olvasmány az Attila címszó (*R. Wenskus*). Az ide kapcsolódó Atlilieder címszóval együtt valamiféle „germánok és Attila” válik belőle. Attila temetésében még a soha nem bizonyított „szláv elemek” is feltűnnek. *Harmatta János* németül-angolul megjelent munkássága éppúgy hiányzik ebből az Attila-képből, mint *Eckhardt Sándor* munkái a mondabeli Attiláról. *H. Beck* csak a nyugati és északi Attila-mondaköréről ír, mintha keleti nem létezne.

A tárgyi címszavak értéke vegyes. A jók mellett (Axt, Axtkult) a bronzkortól a keltákon és rómaikorok át a népvándorláskor-koraközépkorig terjedő monstrum címszavak (Amulett, Anhänger, Arming) a szakemberek érdeklődésére alig tarthatnak igényt. Ma már letűntnek

hitt zsargon tér vissza az Aqua Nigra címszóban, amely a „gót Pannonia” egyik folyójáról szól. Nem éppen gótul. — Ahogyan „gót Itália” nincs s nem is volt, úgy nem beszélhetünk gót Pannoniáról sem. Az osztrogótok e területék egy-egy részén éltek s települtek meg a helyi lakossághoz képest elenyésző kisebbséget jelentő foederati vagy szoldateszkaként.

Egyelőre nehéz rájönni, milyen meggondolásból szerepelnek egyes őskori kultúrák a germán régiségtanban. Ilyenek pl. az arktikus kókor, az aunjettizi kultúra, az aurithi csoport s különösképpen a badeni kultúra. Az utóbbi szerepeltetését mással, mint azzal, hogy a névadó hely német nyelvterületen fekszik, aligha lehet magyarázni.

Hosszasabban időzünk a kutatásunk számára alapvető fontosságú Avarok címszónál, — márcsak azért is, mivel a kötet drágasága miatt egyelőre legfeljebb különnyomat formájában hozzáférhető. A nevet *H. Beck* elemzi a magyar kutatás (*Németh Gy., Moravcsik Gy., Gombocz Z., Laziczius Gy., Czeglédy K.*) eredményeire is támaszkodva. Úő tárgyalja a nyugati avar nyelvmaradványok kérdését, 1970-ig követve az irodalmat.

A történeti és régészeti fejezeteket *László Gyula* írta. A Szerző — a lexikon szerkesztési elveivel összhangban — természetesen csak saját véleményét foglalhatta össze, mégis, „vendég” címszóról lévén szó, akarva-akaratlan a magyar kutatás is képviseli. Ismertetését a végével kezdem. A kötet kéziratát 1966 végén zárták le, nyilván 1967 folyamán érkezett be az Avarok címszó is. Számos címszóból, főleg a nagy összefoglalásokból, megállapítható azonban, hogy a végül is csak 1973-ban megjelent kötetben 1971 végéig, kivételesen 1972 közepéig, mód és lehetőség volt a szövegeken változtatni, helyesbíteni, elsősorban pedig a lexikon főrősségét, a gyakorlatban szinte korlátlanul bővíthető irodalmat a legújabb munkákkal kiegészíteni. A Szerző az Archaeologia Hungarica sorozatban megjelent monográfiákon kívüli „teljes” régészeti irodalommal kapcsolatban a *Banner—Jakabffy* bibliográfiára utal. Az 1968-ban megjelent — tehát már a címszó írásakor is mintegy előlegezett —, III. (s egyben sajnos utolsó!) kötet 1966-ig tartalmazza az az év végéig ténylegesen megjelent irodalmat. Bár a lexikon-irodalomban szokatlan összefoglaló monográfiák és tanulmányok helyett egy bibliográfiai kézikönyvre hivatkozni, esetünkben a kézirat lezárása egybeesett a bibliográfia lezárásával, tehát „naprakész” volt. A valóságban felhasznált, megemlíttet régészeti irodalom mégis csupán 1963-ig terjed. Ilyenformán kimaradtak az irodalmi jegyzékből, és ami még sajnálatosabb: az avar régészetből és történelemből mindazon munkák (*Garam Éva, Szabó János Győző, Tomka Péter, Darina Bialeková, Nagy Sándor* és sokan mások dolgozatai, *Czeglédy Károly, Feltich Nándor, Erdélyi István, Anton Točík, Zlata Čilinská, Andreas Lippert* stb. könyvei és összefoglalásai, — szabad legyen a magam 1966 — 1971 között megjelent történeti-régészeti dolgozatait is említeni), amelyek a továbbiak során kifejtett hipotézisekkel nehezen lennének összeegyeztethetők.

Az Eredet és őstörténet című (irodalom 1958-ig) mértéktartó fejezetben már érződik a legújabb összefoglalás (*Czeglédy* 1969) hiánya. Egyébként a nemzetközi irodalomban először (1966/67) itt veti fel L. Gy. — még kérdőjellel — a lehetőséget, hogy a késő avar kor népe a Volgakönyvek vidékéről származó korai magyarokkal lenne azonos.

Az avarok Kárpát-medencei történetének összefoglalása (alap-irodalom *Deér* 1965) kissé elnagyolt, elnézések (vagy talán csak elírások) is akadnak benne. Így mindjárt az elején: az avarok 567. évi honfoglalásuk előtt nem laktak, nem is jártak Seythia Minorban. A Bizánc elleni hadjáratok történetének sommázása mintha az oroszánt és a bárányt idézné, — az utóbbiak „minden évben” felemelt összegért „vásároltak” volna békét. Baján kudarcairól, a bajáni birodalom számára csaknem végzetesnek induló nagy kelet-római ellentámadásokról nem olvasunk, ezzel szemben az avarok néhány hetes friuli kalandozása a tartomány átmeneti „megszállásává” széplül. *Simonyi Dezső* e tekintetben véglegesnek tekinthető kutatási eredményeit nem veszi át, 630 körül a bolgárok helyett a kuturgurok lázadnak fel a kagán ellen. A továb-

biakban 9000 kuturgur meneküléséről és lemészárlásáról olvasunk, vagyis *Csallány Dezső* régészetiileg sem kellőképpen megalapozott elméletének történeti vetületéről.

Az avar-kor második felének fontos történeti forrása a Szerző szerint a Nestor-krónika (XI. század). Nestor fehér ugorjai, „feltehetőleg Volga-vidéki magyarok” lennének a 670 körüli új honfoglalók. (A forráskritika a szöveg forgó részt későbbi interpolációnak tartja.) Nehezen állítható, hogy ezeket a „többé nem veszélyes” új avarokat a nyugati források egészen Nagy Károlyig nem említik. Nemcsak az Enns-en túl fekvő Lauriacum elpusztítását (680 után) panaszolják el, hanem még avar követségéről is értesítenek a Középső Pippin udvarában. Pár évvel később Theodo bajor herceg éppenséggel veszélyességükre hivatkozva beszéli le Emmeram püspököt az avarok közti térítő útról, ez alkalommal kapjuk az egyetlen jó leírást a nyugati avar gypűről. Liutprand langobard királynak érdeméül rója fel a langobard krónikás, hogy az avarokkal sikerült megőriznie a békét, ami valóban nagy siker, hiszen abban az időben (740 körül) komoly avar-karantán-bajor háborúskodás folyt. — Egyébként a nyugati források egészen a Karolingokig a korai avarokról sem írnak többet, mint a későiekről.

Az avar katonai arisztokráciát és nemességet — az avar birodalom fenntartó elemét — megsemmisítő Karoling hadjáratok („Nagy Károly hadjáratai”) *Deér József* szellemes szellemtörténeti kombinációja nyomán „csaknem vértelenné” válnak s ezzel az alábbiakban felvillantott koncepcióhoz elengedhetetlenül szükséges avar (magyar) néptömegek fennmaradását biztosítják. *Deér* azonban — iskolájához híven — csak a Karoling propaganda-szövegeket elemelte (mondhatnók: veszte ki) s közben átsiklott az eltussolt tények fölött.

A magyar és német történetírásnak egyaránt tisztázni kellene, hogy a 791. évi hadjárat során miben és mitől „halálozott”, méghozzá különös módon „a hunok sáncán a Chumeobergen” Angilramm metzi érsek, Nagy Károly palotakáplánja, a Karoling birodalom kancellárja, valamint Sindpald, az alig beiktatott fiatal regensburgi püspök, valamint később pedig Wiomad trieri érsek? 796-ban és 799-ben miért kellett Arno salzburgi püspököt valósággal kényszeríteni az avar hadjáratokban való részvételre? Miképpen eshetett áldozatul az állítólagos „vértelen” pacifikálásnak 799-ben az Oriens két legnagyobb méltósága: Gerold, Bajorország praefektusa (Nagy Károly sógora) és az avar birodalmat először legyőző Erik friuli herceg? A „vértelen” háborúk sorát hogyan zárhatja 802-ben két keleti örgróf Cadaloch és Goteramm lemészárlása? — Hihető lenne, hogy a Karoling győztesek főméltóságai sorra hullottak volna el ebben a különös (már-már úgy tűnik az avarság fennmaradásért vívott) háborúban, amely — ha lehet, még különösebb módon — az avarok számára említésre méltó veszteségek nélkül fejlődött volna be?

A Karoling „pacifikálás” nem éppen propagált, de annál inkább gyakorolt módszere volt az ellenállók, a hadifoglyok és a lázadók tömeges lemészárlása (csak egy adatot: 784-ben Verdenben Károly parancsára 4500 szász foglyot gyilkoltak le) vagy tömeges deportálása, mint Itália meghódítása után a langobardokkal történt (ismét csak egy adatot: köztük volt a Nagy Károlytól annyira tisztelt Paulus Diaconus testvére is). Kikből állhatott hát az a több alkalommal is elhajtott „mérhetetlen tömegű” avar, akiknek sorsáért Alcuin több levélben kénytelen hallatni szavát? „Tota in hoc bello Hunorum nobilitas perit” írja a Nagy Károly udvarában nevelkedett, Nagy Károly-életrajzíró, Einhard, s nem akadt a még tömegesen élő szemtanúk közt senki, aki ezt 830 körül kétségbe vonta volna! — Nehezen hihető, hogy a X. századi krónika-kivonatolók és kompilátorok pontosabban és szavahihetőbben ismerték ezeket az esetmenyeket, mint a kortársak.

Régészetünkben lassan hagyományos elnézéssé válik, hogy a kagán utáni legrangosabb fejedelem, a frankokkal egy évtizeden át a kagánnal együtt tárgyaló jugurrus (jugrus) kimarad a késő-avar történelemből, holott — gyaníthatólag — az avar birodalom igazi vesztét éppen e két főméltóság egymás ellen vívott belháborúja okozta. „A másik” avar fejedelmeként ezúttal is a tudom szerepel, ak

(talán csak félreérthetően) a háborúk kezdetétől fogva a Karolingok „szövetségese” lenne. Holott a tudun pálfordulása és vazallus fejedelmévé válása csak a belháborúk és az avar összeomlás következménye volt.

Az avarság pusztulásával kapcsolatban a Szerző *ezáltal* elveti a Nestor-krónika (a hitelt érdemlőnek ítélt előző híradásnál két évszázaddal későbbi eseményre utaló) visszaemlékezését. Az avarság X. századi fennmaradására az Annalista Saxo feljegyzéseit idézi a 908., 932., 954. évekből — E helyeken azonban egyértelműen a honfoglaló magyarok tudálékos és archaizáló megnevezéséről van szó.

A történeti fejezetet lezáró régészeti érvelés már a kettős honfoglalás elméletének jegyében bontakozik ki. „Számos” (mehrere), „egykorú” avar-magyar temető bizonyítaná, „vitathatatlanul” a késő-avar népelemek továbbélését. — Való igaz, ismerünk jónéhány lelőhelyet (a mintegy 1000 avar-kori és a körülbelül ugyanannyi X—XI. századi magyar temetőből!), ahol honfoglaló, valamivel gyakrabban kora Árpád-kori magyarok *utátemetkezései* előfordulnak. Mindkét nép még gyakrabban „folytatja” viszont az iráni származék I—IV. századi temetőit. „Az antropológia” (*Lipták Pál* kutatásairól van szó) a XI. századi magyar temetőkben felismerte a késő-avar lakosság folyamatosságát, — ebben a formában olyan érvelés ez, amivel itt nem tudunk vitakozni.

Az avarok régészeti hagyatékáról szóló fejezet meglepő olvasmány azok számára, akik két évtizeden át az új avar archaeológia mestereként *László Gyulát* követték. Említés és érvelés nélkül szakít számos korábbi munkájában kidolgozott nagy felfedezésével, az „Ozora—Dunapentele—Igar” (+ Budapest-Tihanyi tér, Szeged—Átokháza stb.) csoport 670 utáni bevándorlásával s ezzel a történetileg és régészetileg is megalapozható sejtésével, hogy az új bevándorlók mögött pontusi—kaukázusi bolgárokat gyaníthatunk. *Ezt* az elméletet vette át tőle „a magyar kutatás (pl. *Bóna I., Kovrig I.*)” nem pedig a Szerző új hipotézisét. E második hullám, amelyet a nevezett kutatók és más kollegáik (*László Gyula* két évtizedes, a 30-as évektől az 50-es évek végéig tartó munkássága nyomán, annak tovább fejlesztésével) dolgoztak ki, a tudománytörténetbe utalta *Hampel József* 1905. évi csoport-beosztását s új, a történelmi és régészeti adatoknak megfelelőbb avarkori korszak-beosztást eredményezett.

Érthetetlenül állunk hát a Hampel-féle csoport-beosztás rehabilitálása előtt. A Hampel II—III. csoport már keletkezésekor is, 1894-ben, időrendileg és etnikai meghatározását tekintve téves és hamis volt. Már akkor *sem* tükrözte a magyar kutatás véleményét. Nagy avar-kori temetőinket feltáró, tiszta ítéletű gyakorlati régészeink *Pósta Béla* és *Sötér Ágost* már 1900 *előtt* sem követték, 1905. évi német nyelvű megismérlése pedig — ma már nyilvánvaló — a kutatás gátjává-korlátjává vált. A Hampel későbbi kritikusi közt említett, egyébként szintén kitűnő ásató, *Rhé Gyula* 1928-ban úgy haladt el mellette, mintha nem is létezne, — ez volt akkoriban az egyetlen bölcs lehetőség. *Alföldi András* nagyszabású, de minden ízében íróasztal-konceptója két évvel később újabb homályt borított mindazon régészeti jelenségekre, amelyeket világos szemű ásatók már évtizedek óta újból és újból megfigyeltek.

Csupán az „egyszerűség kedvéért” választaná a Szerző a Hampel—Alföldi-féle javított elméletet a címző további vezérfonalává? Avagy a külföldi kívülálló olvasó számára szeretné leegyszerűsíteni, világossá tenni a problémát? Egy század eleji elhibázott csoport-beosztással, amelyben a III. megelőzi a II.-t? Ugyanezen egyszerűség kedvéért kerülne vissza Ozora s a hozzá kapcsolódó lemezes-kör a Hampel III. csoportba? — Nyilván nem csupán egyszerűségről van itt szó. A Szerzőben akkoriban fogalmazódott a kettős honfoglalás elmélete, ám még nem teljesen dikristályosodott nézeti felemás megoldásokhoz vezettek.

A Hampel II. csoport — „az ún. Keszthelyi-kultúra” avarkori meghatározását elsősorban Alföldinek tulajdonítja a Szerző. Mint láttuk, más kutatók ezt már évtizedekkel korábban felfedezték és *nem* nevezték „keszthelyi” kultúrának. Milyen sokat kutatott, fáradozott régészeink avégből, hogy ezt a könyvtárnyi félreértést okozó

Hampel—Alföldi-féle elnevezést, és ami valójában mögötte van, a Keszthely-vidéki későantik kultúrát levállassza az avar emlékanyagról! Nem világos számomra, miért kellett ismét összekapcsolni őket?

Alföldi párhuzamos időrendjével szemben a Hampel III. és II. csoport időbeli egymásutánosságát *Fettich Nándor* dolgozta ki, ásatási-rétegtani megfigyelésekkel pedig *Csallány Dezső* bizonyította. A döntő felfedezés, hogy a két csoport egymásból nem vezethető le, *László Gyulától* származik. Csakhogy — mint fentebb láttuk — a mainál jóval árnyaltabb formában. Két nép: a lemezesek és az öntött griffes-indások nagyjából párhuzamos, ám nem azonos gyökerű bevándorlásáról és származásáról beszélt.

Az elmúlt két évtized nagy ásatásai nyomán a sír-rétegződések száma — köztük a lemezes csoport temetkezéseinek rárétegződése korai avar sírokra — ma már százon felülre tehető. Ismét meglepő tehát, hogy a III. csoport keltezésében a Szerző egyenesen Hampelhez tér vissza (Kunágota—Szentendre—Ozora). A II. csoport keltezése és hazai megjelenése azon a „tényen” alapulna, hogy a Lomovotovo-i kultúra a VII. század 2. felében megszűnt. — Innen nagyon hiányoznak a Nyevolino-monográfia kételkedő időrendi megállapításai. A korszak végét — klasz-szikus módon — a VIII/IX. század fordulójáról származó Karoling kardos sírok jelzik. Gyorsan hozzákapcsolódik azonban ehhez a biztos alaphoz a nagyszentmiklósi kincs — annál bizonytalanabb — keltezése. Segítségével a Szerző a griffes-indás leletanyag életét a X—XI. századig terjeszti ki (!)

Az egyszer már túlhaladott, de itt ismét felelevenített „préseltek” (= avarok, kurgurok) és griffes-indások (= magyarok), avagy „ismét röviden” és a Hampel III. és II. csoport emlékanyagának e sajátos szétválasztása után, a továbbiakban az egységes „avar” fogalom kerül előtérbe. A Szerző szerint „az avar temetők” nemzeti temetkezőhelyek voltak, amelyekben a nemzetség „valamennyi tagjának előre meghatározott helye” volt. — Amennyire előremutató volt ez a felfedezés a honfoglaló magyar középréteg 10—30 síros temetőinek elemzésekor, avagy az lehetne a nagyjából azonos sírlétszámú korai és középv-avar középréteg-beli temetők vizsgálatánál, annyira érthetetlenül (mondhatnám: tehetetlenül) állunk vele szemben a generációkon és századokon át használt 800—1000—1200 síros avarkori falusi temetőknel. A több ízben változó népi alap valamint az időfaktor kikapcsolása kétszínűleg ugyan a lehetetlenséggel határos. A Szerző is világosan utal erre, amikor azt írja, hogy a Hampel III. és II. csoport népe közötti különbségek annyira jellegzetesek és kifejezőek, hogy az egyiket nem lehet levezetni a másikkól. Mégis megkísérli — legalább a nők esetében — exogamiával áthidalni.

X—XI. századi temetőink új rendszerű vizsgálatából kiderült, hogy a honfoglaló és kora Árpád-kori magyar társadalmat nem annyira egy-egy temető belső szerkezete tükrözi (ez elsősorban a családi-nagycsaládi szervezetet, azon belül a vagyoni, rang stb. különbségeket mutatja) hanem a vezetőréteg, a középréteg, a katonai telepítések és a köznép különálló (vagy esetenként összefüggő) temetői. Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy az avar birodalom belső hatalmi rendjét és szerkezetét az egyes temető-típusok hasonló, a hatalmi változások miatt azonban még bonyolultabb különbségei tükrözik. L. Gy. kitűnő avar társadalmi elemzése nagyobb részben a X—XI. századi magyar köznépi temetők kategóriájával összevethető temetőkre támaszkodtak. Idevonta a fejedelmi kíséret (Kiskörös—Vágóhid) és a katonáskodó réteg (Csúny) egy-egy temetőjét is. A tényleges fegyveres kíséret és a középréteg temetkező helyeire azonban akkoriban — ilyenek nem lévén még feltárva és közölve — nem terjedhettek ki.

Az egyszerű „avar” fogalomból további ellentmondások fakadnak. Egyaránt belsőázsiai eredetűként szerepel a hosszűfűlű korai avar kengyel (VI. sz., VII. sz. első fele) és a Volga-könyök vidéki magyarság legfontosabb díszítő-eleme, a griff (VII. sz. vége, VIII. sz.), az utóbbit, *Alföldi* nyomán, kifejezetten az ázsiai, avarság eredetmondójával hozza kapcsolatba. „A messze Keletre vezető kapcsolatokat elsősorban a griffes-indás népnél lehet megfigyelni” —

írja. Tehát nem az ázsiai, korai (igazi) avaroknál, hanem a Volga-könyök vidékéről származó magyaroknál?

A további, gyakran ragyogó, elemzésekben is ez a nehezen követhető egység-kettősség tükröződik.

Bóna István

I. Borkovský, Svatojiřská Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg). (Praha 1975. Academia) Monumenta Archaeologica XVIII. 164 oldal, 234 kép.

A prágai vár Szent György-templomának s a hozzá tartozó bencés apácakolostornak az építése összefonódik a cseh állam kezdeteivel, építéstörténete az ország és a prágai vár fontos fordulópontjaival. Éppen ezért kell különös jelentőséget tulajdonítani e történeti és építéstörténeti szempontból igen fontos műemlék régészeti kutatásának s a munkálatok eredményeit összefoglaló, nagy terjedelmű tudományos publikációnak. Az 1959–60-ban végzett ásatás, melyet az épület újabb műemléki helyreállítását megelőzően végzett el Ivan Borkovský a cseh Akadémia Régészeti Intézte megbízásából, sok régóta vitatott kérdésre adott – úgy tűnik – végleges választ. Borkovský kutatásai előtt, sőt, még az ásatás befejezése s a publikáció megjelenése közötti időszakban is, meglehetősen különböző véleményekkel találkozhattunk mind a templom épületének periodizálását, mind a korai időszakban ide került fejedelmi sírokat illetően. Ezek a vélemények a lehetséges helyszíni megfigyeléseken és történeti kombinációkon túl elsősorban a 19–20. század fordulóján végzett nagy helyreállítás adataira támaszkodtak, ekkor azonban az ásatás szakszerűtlensége, s a helyreállító építések romantikus szemlélete következtében sok értékes adat megsemmisült, vagy félreérthetővé vált. A kutatások konkrét régészeti alapokra helyezése s a félreértések lehetséges eloszlása az új ásatás feladata lett.

Ivan Borkovský, aki a korai cseh fejedelmi központok területén végzett korábbi kutatásain keresztül is igen jó ismerője a cseh államalapítás kori történet korántsem egyszerű kérdéseinek, s aki a prágai vár teljes területén végzett ásatásai révén jól ismeri az összefüggéseket is, a régészeti kutatások eredményeit úgy vetette össze a rendelkezésre álló történeti adatokkal, hogy abból e jelentős emlékek hiteles képe rajzolódott ki előttünk.

A munka bevezetőjéből megismerjük azokat a történeti adatokat, melyeket az ásatás eredményeinek hitelesíteni, bővíteni, árnyalni kellett. A prágai vár második keresztény templomát, a Szent György-templomot Vratiszláv herceg († 921) építtette, egyidőben a prágai vár területén emelt hercegi palotával, felszentelésére azonban már csak utódja, Vencel alatt került sor 925-ben. Vencel még a felszentelés előtt idehozatta Tetinből nagyanyja, Szent Ludmilla hamvait. A következő építkezés II. Boleszláv fejedelem († 999) nevéhez kapcsolódik. Ez nemcsak a templom átalakítását, vagy végleges befejezését jelenti, megváltozik az épület funkciója is: a Boleszláv által alapított bencés apácakolostor birtokába kerül, melynek első apácáfőnöknője Mlada, egyházi néven Mária, II. Boleszláv húga lett. Ekkor emelik a templom mellett az első kolostori lakóépületet is. A következő nagy átépítésre az 1142. évi nagy tűzvész után kerül sor, ez olyan nagy mértékű, hogy az építető Berta apátnőt „secunda fundatrix”-nak nevezik. Tovább folyik az átépítés Ágnes (Anežka) apátnő idején (1200–1228), majd a továbbiakban gótikus és reneszánsz átalakítások következnek. Gyökeres renováción esik át a 17. század folyamán. A 19–20. század fordulóján a már említett, Fr. Mach által végzett nagyarányú restaurálás megtisztítja a templomot a későbbi beépítésektől, de az aláfalazásokkal, új burkolatok elhelyezésével sok építéstörténeti és régészeti szempontból fontos nyomot eltüntettek.

Ivan Borkovský ásatási feldolgozása a megkutatott terület topográfiai egységei – bazilika, Szűz Mária-kápolna, kolostor – szerint csoportosítva tárgyalja az ásatási eredményeket, s az építéstörténetre vonatkozó megfigye-

lések mellett nagy súlyt fektetett a feltárt sírok lehetőség szerinti azonosítására is.

Az ásatás egyik legfontosabb eredménye volt a Vratiszláv-féle legkorábbi templom maradványainak feltárása a mai bazilika belsejében. Részletei a nyugati kriptá falai alatt, a mellékhajókban s helyenként a felmenő falakban is mutatkoztak. Falainak jellegzetes, kúposan az altalajba mélyített alapozása igen jól elválik a későbbi falak alapozásától. Bebizonyította az ásatás azt is, hogy Vratiszláv templomát nem fejezték be teljesen: jól látható, hogy hogy a szélesebb korai falalapokhoz kelet felől későbbi hozzáépítés csatlakozik.

II. Boleszláv a keleti toldás mellett nyugat felé is bővítette a templomot, nyugati homlokzata elé előcsarnokot építtetett, amit az 1142. évi tűzvész után újabb előcsarnokkal váltottak fel.

A bazilika belsejében talált sírok között részben a Przemyszlada fejedelmi család egyes tagjainak sírjait kellett keresni, de a 17–18. század folyamán itt temették el a kolostor apácafejedelműit is. A fejedelmi sírok azonosítása azért okozott nehézségeket, mivel a forrásokból nem derül ki pontosan, melyik fejedelmeket temették e templomba. A másik csoport meghatározásánál az okozott nehézségeket, hogy a Mach-féle helyreállítás idején a sírkövek nagy részét felszedték, így azonosításuk csak egy 1836. évben készült leírás alapján volt lehetséges. II. Boleszláv ide temetésének emlékét a hosszú évszázadokon át élő szájhagyomány őrizte meg, e szerint az apácakolostor alapítóját, az alapítóhoz méltóan, a templom tengelyében temették el. Ugyancsak a szájhagyomány szerint ő helyezte itt új sírba az első építető, Vratiszláv, valamint Vratiszláv anyja, Szent Ludmilla-hamvait. Utóbbi számára Boleszláv külön kápolnát építtetett a bazilika déli oldalán, e kápolna maradványait az ásatás a mai déli torony alatt tárta fel, s megtalálta a szent üres sírgödret is (a maradványok elszállítására az 1142-es tűzvész után, az új, ma is fennálló Ludmilla-kápolna felépítése idején került sor). Boleszláv és Vratiszláv sírjának helyét a templom belsejében két későbbi síremlék őrizte, a kutatók egy része azonban vitatta a sírhelyek hitelességét, némelyek szerint a templom tengelyében az első alapító, Vratiszláv sírját kellett keresni. Borkovský a feltárás során tett régészeti megfigyelések alapos elemzése, későbbi történeti adatokkal való összevetése, s az antropológiai megállapítások alapján valószínűsítette, hogy a két későbbi sírkő a jelzett fejedelmek sírjait takarja. II. Boleszláv síremléke alatt bolygatlan állapotban találta meg a 60–65 éves korában elhunyt fejedelem korabeli szokások szerint eltemetett maradványait, Vratiszláv 1379. évi exhumálását a hamvakat magabányrjtó őn kazetta alatti sírgödör betöltési anyagának leletei, s a 33 éves korában meghalt fejedelem csontjainak kormeghatározása igazolták. A két fő sír közvetlen környékén sorakozó sírgödörök relatív időrendjéből további azonosítási kísérleteket is tett.

II. Boleszláv sírja alatt az ásató kereszt alakú, habarcsos belső felületű, földbemélyített objektumot figyelt meg, melynek egy részét a sírgödör beásásakor rontották el. Rendeltetését illetően a vélemények erősen megoszlottak. Borkovský a kereszt alakú mélyedést keresztelmedencének tartja. A szerzetesi templomban szokatlan keresztelmedence létezését azzal magyarázza, hogy a prágai püspökség alapításakor Boleszláv eredetileg talán a Szent György-templomot szánhatta a püspökség templomául, ekkor kerülhetett a piscina a templom közepére. Mikor az eredeti elképzelést megváltoztatva, a nép körében igen tisztelt Szent Vencel hamvai fölé épített Szent Vid-rotunda lett a püspökség temploma, a funkcióját vesztett medencét betemették, így kerülhetett később föléje az alapító sírja.

Sokat azonosít Borkovský a 17–18. századi apácafejedelműk sírjai közül is. E sírok részletesen ismertett leletanyaga bőséges ismereteket nyújt a korszak apácáinak ruházatára, jelvényeire, egyházi felszerelési tárgyaira, temetési szokásaira.

A Szent György-templom Mária-kápolnával kapcsolatban ugyancsak jelentős eredményeket ért el az új feltárás. A 17. századtól Szent Anna-kápolnának nevezett, sok átalakításon keresztülment kápolnáról bebizonyította,